

Importance of Dashtestan County in the Persian Gulf during the Sasanian Period; Based on Findings at Tol-e Shahid, Borazjan, Southern Iran

Ali Hozhabri¹ , Hamid Zarei², Abdolreza Mohajerinezhad³

Abstract

The Persian Gulf was considered an important economic center by Sasanian kings, hence; they established special centers for political and religious affairs in this region. It seems to be one of the most important centers of stability of the Sasanians, at the beginning of the arrival of the Arabs, with brave resistance that last for quite some period. This region achieved great civilizational progress during the Elamite and the Achaemenid kings who built many buildings in Tamukkan, an important center for trade and commerce. Tamukkan continued to flourish at the end of the Sasanians due to its extensive maritime trade with the world, and many cities and settlements around it such as Rishahr became large population centers. Due to the importance of this region during the Sasanian period, on the way from Bishapour to Rishahr, many fire temples were built in the foothills of the Persian Gulf, as one can see their remains, including a stone fireplace in the south of Borazjan and groves of Bandarouz village. However, the question that arises is what information does Bandarouz Altar add to our knowledge about the Sasanian fire temple? This is a historical and descriptive-analytical research based on data collected through field survey and library documents. Bases on comparisons of Bandarouz Fire Altar with similar examples, it was found that Sasanian altar in the Persian Gulf are larger than those at other places and none of them are simple architecturally.

Keywords: Tol-e Shahid; Bandarouz; Borazjan, Altar; Sasanian Fire Temple; Persian Gulf.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مرکز ملی تحقیقات باستان

¹ Iranian Center of Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran (Corresponding Author). ali.hozhabriz011@gmail.com

² Iranian Center of Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

³ Iranian Center of Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

Article info: Received: 2 September 2024 | Accepted: 31 October 2024 | Published: 1 January 2025

Citation: Hozhabri, Ali; Zarei, Hamid; Mohajerinezhad, Abdolreza. (2025). "Importance of Dashtestan County in the Persian Gulf during the Sasanian Period; Based on Findings at Tol-e Shahid, Borazjan, Southern Iran". *Sinus Persicus*, Vol. 2 (3): 27-53.

<https://doi.org/10.22034/sp.2024.490205.1013>

Introduction

Borazjan is located in the northeastern part of Bushehr province, at the crossroads of Kazerun, Bushehr, and Ahram. Over the past two centuries, Borazjan, Sa'dabad, and Shabankara have played a very important role in the historical developments of southern Iran. The location of Dashtestan, and especially the city of Borazjan, as the center of the anti-colonial struggles during World War I (1914-1917) and the people's resistance against the British army are among prominent historical points of this region in the contemporary era, nevertheless the region is much older than that and encompasses antiquity features.

Bandarouz village is located at 51° 22' Longitude and 29° 22' Latitude, 4 kilometers from Borazjan, and at 75 meters above sea level. Tol-e Shahid is among palm groves and agricultural lands, measuring 110 by 52 meters and 2 meters high, southwest of Bandarouz village and 300 meters west of the Borazjan-Ahram road. They leveled the northern part of the site in 2017 and started farming. Due to the severity of destruction incurred to the area from all direction, the site has lost its shape and form. The highest remaining point on the southern side is approximately two meters.

In 2000, Hamid Zarei excavated Tol-e Shahid with several test trenches. At that time, considering a number of known Achaemenid palaces around Borazjan and the discovery of carved stone fragments from the surface level and around Tol-e Shahid in Bandaruz, it was thought that this area was also an Achaemenid palace (Zarei, 1999: 13; Sarfaraz, 2002: 167). Among the findings from the exca-

vated test trenches, in addition to pottery fragments, there were bricks measuring 10×20×30 cm and a number of Gopals. But the most important finding had been an altar and its description tend that we could have come across a Sasanian fire temple.

Sasanian Fire Temple in the Persian Gulf

The historical state of Fars was limited to Kerman from the east, Khuzestan from the west, the Persian Gulf from the south, and Isfahan and the central desert from the north (Miri, 2018: 142). Considering that Fars was mentioned as the first state of the Sasanian Empire in the inscription of Shapur I in Naqsh-e Rostam and was at the top of the other states, it can be concluded that it had a special importance for the Sasanian Empire. Archaeological surveys have also revealed some works belonging to the Sasanian period in parts of the Fars region (Vanden Berghe, 1961; 1984) because numerous development projects were initiated there with the emergence the Sasanian Empire, and special attention was also paid to religious issues by building fire temples. Apart from historical sources, a large number of fire temples remains have been found in various parts of Fars (Asgari-Chavardi, 2013: 406-419) as well as on the coast of the Persian Gulf (Tofghian, 2004: 35). In other areas such as Imamzadeh Shah Noor al-Din Bushehr, Borazjan Castle, Tol-e Shahid Bushehr (Zarei, 1990), and the site of Gabri House in the village of Keshtū, Dashti County, altars made of limestone and with conical bases have been found (Tofghian, 2004: 35; Azarian and Zaka-vtzadeh, 2021: 231-232).

Considering the importance of the Persian Gulf backshore and the number of altars discovered in the area, only one fire temple, Cham Nargesi, has been recorded from the Sasanian period in Bushehr province at Dashtestan county in Tang Eram of Poshtkouh region. In Fars and Bushehr, about 20 altars or parts of them have been discovered, all of which are made of stone; by the way, none of the altars discovered in Bushehr are simple and are larger than in other areas of Fars (Tofighian, 2017: 203).

Conclusion

Civilizational centers on the backshore of the Persian Gulf developed significantly from the Elamite period onward. Tamukan was of interest to Achaemenid kings as they built several important buildings in the area. Given the importance of the road connecting Bishapour to Rishar, Sasanian sites were found in this area, with religious buildings having a special place. For example, near Borazjan, the remains of a fire temple including fragments of an altar were found. The Bandarouz altar is made of stone and has many similarities with the hearth discovered from Tol-Sha-

hid. All the altars discovered on the backshore of the Persian Gulf, including Tol-Shahid, Imamzadeh Shah Nur al-Din, Borazjan Castle and the village of Keshtū, belong to altars that were made of limestone and were built for religious purposes during the Sasanian period. These altars are comparable in shape and pattern to other examples from the Fars region as well as some discoveries from other parts of Iran. No simple altars were observed in the Persian Gulf region, but in other places a combination of simple and patterned altars in different shapes and dimensions is seen. The Sasanian altars include 1. Tell Shahid; 2. Imamzadeh Shah Noor al-Din; 3. Borazjan Castle and 4. Keshtū Village. They all have special features such as: 1. They are made of limestone; 2. They are comparable in shape and pattern to the samples from the Fars region and other parts of Iran; 3. They are slightly larger in size than the samples from other parts of Iran; 4. Like the other samples, they have a vertical spoon pattern in the form of a rosette; of course, the pattern of the base of the altars on the Persian Gulf is created with more elegance than the other samples.

اهمیت دشتستان در پس کرانه خلیج فارس در دوره ساسانی؛ با اشاره‌ای به تل شهید برازجان بوشهر، ایران

علی هژبری^۱ (ID)، حمید زارعی^۲، عبدالرضا مهاجری نژاد^۳

چکیده

خلیج فارس به عنوان یک مرکز مهم اقتصادی مورد توجه شاهان ساسانی بوده است، از این رو مراکز ویژه‌ای برای انجام امور سیاسی و مذهبی در این منطقه ایجاد کردند. در این میان به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین مراکز پایداری ساسانیان، در بدو ورود عرب‌ها با مقاومت دلیرانه، روز ماندگاری را شکل دادند. این منطقه از دوره ایلامی به پیشرفت‌های تمدنی بزرگی دست یافت و شاهان هخامنشی در تموکن باستانی بناهای بسیاری ایجاد کردند. تموکن با اهمیتی که داشت همچنان ساسانیان در پایان دوران تاریخی، با توجه به تجارت دریایی گسترده با دنیای پیرامون خود رونق فراوانی یافت و شهرها و آبادی‌های فراوانی همچون ریشهر به مراکز بزرگ جمعیتی بدل شدند. با توجه به اهمیت منطقه در دوره ساسانی، بر سر راه بیشاپور به ریشهر، آتشکده‌های فراوانی تا پس کرانه‌های خلیج فارس ایجاد شد که بقایای آتشدان سنگی در جنوب برازجان و در میان نخلستان‌های روستای بنداروز یافت شده است. با این وصف پرسشی که مطرح است اینکه آتشدان بنداروز چه اطلاعاتی به دانسته‌های ما درباره آتشدان ساسانی می‌افزاید؟ این پژوهش تاریخی و توصیفی-تحلیلی از نوع تحقیقات بنیادی بوده که روش گردآوری داده‌ها میدانی-کتابخانه‌ای است. با توجه به مقایسه‌های آتشدان بنداروز با نمونه‌های مشابه مشخص شد که آتشدان‌های ساسانی در حاشیه خلیج فارس بزرگ‌تر از دیگر نواحی بوده و هیچ‌کدام از آنها ساده نیستند.

واژه‌های کلیدی: تل شهید، بنداروز، برازجان، آتشدان، ساسانی، خلیج فارس.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول). ali.hozhabrizoi1@gmail.com

۲. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

۳. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۱۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۱۰ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

استناد: هژبری، علی؛ زارعی، حمید؛ مهاجری نژاد، عبدالرضا. (۱۴۰۳). "اهمیت دشتستان در پس کرانه خلیج فارس در دوره ساسانی؛ با اشاره‌ای به تل شهید برازجان بوشهر، ایران". سینوس پرسیکوس، سال ۲، شماره ۳: ۲۷-۵۳.

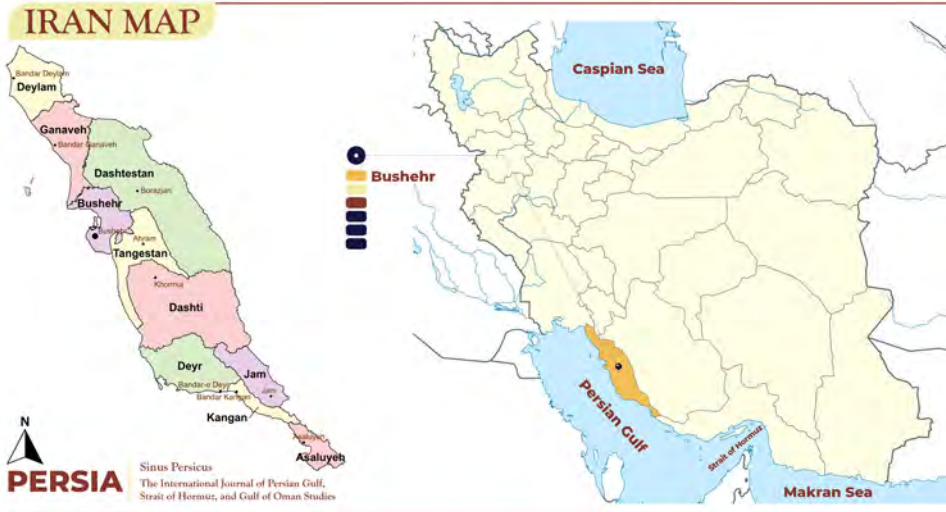
مقدمه

بندر بوشهر، بر سر راه ارتباطی و بازرگانی شیراز به بوشهر و در ارتفاع ۸۰ متری از سطح دریا واقع شده است (مفخم پایان، ۱۳۳۹: ج ۱، ۶۱) (تصویر ۱). به هنگام شمردن مناطق گرمسیر، دشت دستقان بین جزه و توج ذکر می‌شود (شواتس، ۱۳۷۲: ۱۱۲). اقلیم این شهر گرم و خشک است (شیروانی، بستان السیاحه ۵۷۰). برازجان در اوایل قرن ۱۴ قمری شامل ۱۹ ده بوده که «بنداروز فرسخی کمتر در جنوب و مشرق برازجان»، یکی از آنها است (فسایی، ۱۳۱۳: ج ۲، ۲۰۶). روستای بنداروز در جاده ارتباطی برازجان-اهرم و در ۵ کیلومتری جنوب شهر برازجان؛ در ۵۱ درجه و ۲۳ دقیقه طول جغرافیایی و ۲۹ درجه و ۲۶ دقیقه عرض جغرافیایی در ارتفاع ۷۵ متری از سطح دریا قرار گرفته است. یکی از مهمترین محوطه‌های باستانی این منطقه «تل شهید» در جنوب غربی روستای بنداروز، کنار جاده ارتباطی برازجان-اهرم و در میان نخلستان و اراضی کشاورزی واقع شده است. متأسفانه بخشی از تل شهید به دست کشاورزان از سال ۱۳۶۶ تخریب شده و اقدام به کشت نخل کرده‌اند. بر اثر این تخریب‌ها، تپه شکل و فرم خود را از دست داده، بقایای باستانی شامل تعدادی آتشدان به دست آمد. از این رو به تصور اینکه با یکی از کاخ‌های هخامنشی برخورد کرده‌اند در سال ۱۳۷۹ چند گمانه آزمایشی در تپه ایجاد شد.

اهمیت تاریخی منطقه دشتستان

برازجان در قسمت شمال شرقی استان بوشهر و در سهرای کازرون، بوشهر و اهرم قرار دارد. در دو سده اخیر برازجان، سعدآباد و شبانکاره نقش بسیار مهمی در تحولات تاریخی جنوب کشور ایفا کرده‌اند. جایگاه دشتستان و به ویژه شهر برازجان به عنوان مرکز مبارزات ضد استعماری جنوب کشور در خلال جنگ جهانی اول

استان بوشهر با مساحتی حدود ۲۷۶۵۳ کیلومتر مربع، متشکل از ۸ شهرستان به نام‌های بوشهر، تنگستان، دیوه، دشتستان، دشتی، کنگان، گناوه و دیلم است (مشایخی، ۱۳۷۴: ج ۱۲، ۲۱/ ذیل واژه بوشهر). فاصله بندر بوشهر تا نزدیک‌ترین شهرستان خود یعنی مرکز دشتستان ۷۰ کیلومتر است (برای اطلاع بیشتر ن. ک: اتابک‌زاده، ۱۳۷۳). دشتستان از مناطق قدیم ایران و یکی از شهرستان‌های حاصلخیز استان بوشهر است که جغرافی دانان از آن نام برده‌اند. در صوره الارض «الریستان» (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ج ۲، ۲۶۷)، در مسالک و ممالک آن را به نام «دشت الدستقان» از نواحی اردشیرخوره (اصطخری، ۲۰۰۴: ۷۰) و در زبده التواریخ، دشتستان ضبط شده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱، ۵۱۷). اینکه دشت دستقان کاملاً با ناحیه دشتستان امروزی منطبق باشد، چیزی نیست که بتوان به سهولت پذیرفت؛ مسلماً دستقان شامل قسمت‌هایی از رستاق قدیمی توج (توز) می‌شود. احتمال دارد که این نام قسمتی از شمال غرب مصب رود شاپور را شامل می‌شده است. پس در این صورت برحسب تشکل ساحل، برای شهر صفاره که «در کنار دریا» قرار دارد می‌توان جایی نزدیک بندر ریگ تصور کرد (شواتس، ۱۳۷۲: ۱۱۲). مؤلف فارسنامه ناصری دشتستان را به چهارده ناحیه شامل: انگالی، برازجان، اهرم، بوشهر، تنگستان، حیات داوود، خورموج، دالکی، رودحله، زنگنه، زیرراه، شبانکاره، گناوه و مضافات بوشهر تقسیم کرده و آورده «نواحی دشتستان در قدیم هر ناحیه‌ای بلوکی بود و مدت‌هاست همه را یکجا کرده آنها را دشتستان گفته، توابع بندر بوشهر قرار داده‌اند (فسایی، ۱۳۱۳: ج ۲، ۲۰۶). برازجان امروزه دومین شهر بزرگ استان بوشهر و مرکز شهرستان دشتستان، در ۶۵ کیلومتری شمال شرق

تصویر ۱. ایران و موقعیت و تقسیم‌بندی سیاسی استان بوشهر و شهرستان دشتستان

Fig. 1. Map of Iran and Iran and Location and Political Division of Bushehr Province and Dashtestan County (Adapted by *Sinus Persicus* from a Map from Wikimedia Commons under a Creative Commons Licence CC BY-SA 4.0)

به داریوش هخامنشی و تعدادی محوطه دیگر همچون آبراهه هخامنشی (Whitcomb, 1987; Potts: 2010) نام برد. اما آنچه مسلم است اینکه این اهمیت در دوره‌های بعدی همچنان حفظ شد و بنای مهم و کمتر شناخته‌شده «کوشک اردشیر» (تصویر ۳) منسوب به دوره اردشیر ساسانی، ساخته شده با سنگ و ساروج توجه به این منطقه از دوره ساسانی را نمایان میکند. شاید به همین دلیل علی‌اکبر سرفراز طی مصاحبه‌ای (۱۳۸۱: ۱۶۷) هنگام کاوش‌های باستان‌شناسی در بنای هخامنشی چرخاب، ضمن نام بردن از تعدادی بنای هخامنشی (چرخاب، بردک سیاه، زیرراه و گور دختر پشت‌پر) از بنایی در بنداروز نام برده که از دید او یکی دیگر از بناهای هخامنشی است که در اینجا مورد پژوهش ما قرار خواهد دارد.

بنابر گزارش موسی خورنی، خلیج‌فارس و پیرامون آن شامل خوزستان و میشان و هگر و میشمهیک، و غیره در دوره ساسانی همگی در کوست نیمروز یا ناحیه جنوبی ایران قرار داشته است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۸)؛

(۱۹۱۴-۱۹۱۷ میلادی) و مقاومت مردم منطقه در برابر ارتش انگلستان از جمله نقاط برجسته تاریخ این منطقه در دوران معاصر به‌شمار می‌رود. اما این منطقه قدمتی بسیار بیشتر از این دارد. هرچند که پس از اسلام قدیم‌ترین متنی که از برازجان نام برده تذکره شاه زندوست (وثوقی، ۱۳۷۵: ۴۲) و اشکال العالم (جهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۰) در کنار نام دیگر شهرهای فارس در سده ۴ قمری/ ۱۰ میلادی است (خیراندیش، ۱۳۹۹: ۱۷۱) بیشتر شناخت ما از دوره‌های تاریخی منطقه به اطلاعاتی از بناهای مهم دوره هخامنشی از دوره کورش بزرگ به بعد است که به احتمال با منطقه تموکن انطباق دارد (یزدانی و فیروزمندی، ۱۳۹۵). از جمله بناهای هخامنشی می‌توان به کاخ زمستانی کورش هخامنشی در جنوب غربی برازجان (تصویر ۲)؛ گور دختر در روستای پشت‌پر بخش ارم، مشابه مقبره کورش، متشکل از ۲۴ قطعه سنگ، منسوب به مادر یا دختر کورش هخامنشی؛ کاخ بردک سیاه در ۱۲ کیلومتری شمال غرب برازجان، روستای درودگاه؛ منسوب

تصویر ۲. بخشی از کاخ هخامنشی چرخاب
Fig. 2. Part of the Achaemenid Palace of Charkhab

کرد. با وجود این، باید گفت که یکی از آخرین و قابل اعتمادترین بررسی‌ها در سال ۲۰۰۴ میلادی و به ویژه در گستره وسیعی از دشتستان تا کرانه‌های بوشهر به سرپرستی کارتر و با همکاری پژوهشکده باستان‌شناسی انجام شد که با تمامی تردیدهایی که سرپرست این برنامه میدانی در شناسایی پاره‌ای از یافته‌های سطحی محوطه‌ها اظهار کرده است، در نوع خود یکی از جامع‌ترین پژوهش‌ها است (Carter, et.al, 2006). این بررسی به شناسایی ۳۲ محوطه استقرار منسوب به هخامنشی یا هخامنشی-اشکانی (به‌طور مشخص هخامنشی تا پیش از ساسانی) در جلگه برازجان منجر شد که البته از این تعداد، هیچ شکی در هخامنشی بودن شماری از محوطه‌ها، به ویژه آنان که در بردارنده آثار معماری شاهانه هستند، وجود ندارد (Carter, et.al, 2006: 94) و مهمتر از آن، اینکه موقعیت بیشتر این محوطه‌ها - که در طی بررسی به‌دست آمده یا کاوش شده‌اند - به‌غیر از محوطه‌های باستانی چرخاب، بردک سیاه و سنگ سیاه، به صورت توده‌ای از محوطه‌های استقرار فشرده و متمرکز

دارای شهرهای متعدد و نیز رودخانه‌ها و جزایر شناخته‌شده‌ای است. از جمله مراکز مهم فارس، می‌توان از ریشیرپهرسن نام برد که در آنجا مرواریدهای فراوان و مرواریدهای سنگ میزان بسیار وجود دارد؛ بر این اساس موسی خورنی با صراحت نام این شهر را در عصر ساسانیان ریشیرپهرسن دانسته است. یوزف مارکوارت ریشیرپهرسن را در پارسی ریشهر پهرسان (شهر نگهبان) با یسوند: -سان، به‌جای -ستان، به معنی «ایستگاه گمرک» آورده است. در واقع این همان شهری است که اعراب آن را ریشهر می‌نامند. این شهر در اصل «ریو-اردشیر» بود که در نزدیکی «توج» قرار داشت و ویرانه‌های آن در بوشهر کنونی قرار دارد (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۴۶). از آنجاکه ریشهر به احتمال بسیار شهری ایلامی به نام لیان بوده، جایگاه منطقه را در عرصه فرهنگی نمایان می‌سازد.

کاوش پزارد در تُل پی تُل (Pezard, 1914)، بررسی اشتین (Stein, 1937)، ویلیامسون (Whitehouse & Williamson, 1973) و همچنین ویتکام (Whitcomb, 1987) اشاره

تصویر ۳. کوشک اردشیر بزرگ
Fig. 1. Kušk-e Ardashir of Bozpar

جوامع به اینجا شده و این خرمی را مدیون رودی است که در گذشته به نام شادکان نام برده‌اند که از ولایت آرجان سرچشمه می‌گیرد، از ولایت شاپور می‌گذرد و سرانجام اینجا در دشت دستقان به سرزمین اردشیرخَره می‌رسد، اصطخری از این محل ذکری کرده است (شواتس، ۱۳۷۲: ۱۱۲). از آنجاکه بیشتر راه‌ها همچنین از کنار رودها می‌گذشت طبیعی است که بیشتر ارتباط منطقه نیز با شاپور فارس بوده است. ویرانه‌های شهر شاپور در ۲۵ کیلومتری غرب کازرون کنار جاده فهلیان در راه بوشهر (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۱۲۱) قرار دارد. منابع تاریخی نیز این راه مهم را تأیید می‌کنند: از شیراز الی بندر ابوشهر ده مرحله است که در دو منزل آخر، سی‌وسه فرسخ تا برازجان «و قصبه برازجان شش فرسخ» تا بوشهر (شیروانی، بستان السیاحه، ۶۵۸) نام برده شده است. از نقاط مهم این منطقه توج (توز) یا زیرراه فعلی در نزدیکی برازجان از توابع بندر بوشهر بوده و شهری است در فارس نزدیک کازرون؛ گرمایش سخت است زیرا که در زمین پستی واقع است. دارای نخلستان با خانه‌هایی از خشت

دیده می‌شوند که همین واقعیت موجب شده است تا بتوان از آنها به‌عنوان اجزای یک استقرار بسیار بزرگ شهری نام برد و براساس شباهت نوع و طرح سفال آنها با سفال‌های محوطه‌هایی چون پاسارگاد، تخت جمشید، شوش و همچنین دوره استقراری هخامنشی در محوطه قلات بحرین می‌توان برای آنها تاریخ هخامنشی تا اشکانی را تخمین زد (یزدانی و فیروزمندی، ۱۳۹۵: ۲۱۱). در دوران اسلامی از دشت دستقان نام برده شده که مرکز آن «صفاره» بوده است. درباره مرکز دستقان به نام صفاره اصطخری می‌گوید مظفر بن جعفر در اینجا در کنار دریا مسکن گزیده است. قلمرو این مرد مقتدر تمام دستقان و ساحل را از مرز جنابه تا مرز نجیرم شامل می‌شده است. به همین دلیل هم هست که یاقوت از جایی به نام سیف آل المظفر نام می‌برد. درباره این ناحیه ساحلی اصطخری می‌گوید: «در آنجا قراء، کلبه‌ها(ی پراکنده) و مزارع غله است که هرکدام با یکدیگر فاصله دارند و سخت در معرض گرما قرار گرفته‌اند» (شواتس، ۱۳۷۲: ۱۱۲). شاید سبزی و خرمی منطقه از گذشته باعث جذب

۶۳۳ (Carter et al., 2006: 98). در سال ۶۳۳ میلادی عرب‌ها به عراق وارد شدند اما در سال ۶۳۴ میلادی در نبرد جسر از ایرانیان شکست خوردند (دریایی، ۱۳۸۳: ۵۵-۵۶) و در سال ۶۳۶ میلادی در نبرد قادسیه، ایرانیان شکست خوردند و تیسفون به دست اعراب افتاد. نتایج بیشتر بررسی‌های انجام‌شده در مناطق جنوبی یا همان ولایت فارس در یک مورد همسان است: به اوج رسیدن تعداد سکونتگاه‌ها در دوره ساسانی و افول ناگهانی و یکباره آنها در دوره آغاز اسلامی.

فعالیت‌های باستان‌شناسی متعددی در ۳۰ سال اخیر به‌ویژه بررسی‌های باستان‌شناختی ناحیه لار و لامرد (عسگری چاوردی و آذرنوش، ۱۳۸۳)، پسرکانه‌های بوشهر (Carter et al., 2006)، ناحیه بستک هرمزگان (اسدی: ۱۳۸۷) و ناحیه گاوبندی (عسگری چاوردی، ۱۳۸۵)، صورت پذیرفت. نتیجه این بررسی‌ها بیانگر سیر نزولی تعداد محوطه‌ها از دوره ساسانی به آغاز اسلامی است. تعداد محوطه‌های ناحیه بوشهر در آغاز دوره اسلامی، پس از به اوج رسیدن آن در اواخر ساسانی به‌شدت کاهش پیدا کرد، در واقع بیش از نیمی از محوطه‌های ناحیه بوشهر بین سده‌های ۷ تا ۹ میلادی متروک شده است. به‌نظر می‌رسد که حتی تا دوره میانی خلافت عباسی نیز، بوشهر همچنان متروک و کم‌جمعیت بوده و تأثیرات نابودی بوشهر دوره ساسانی در جلگه بوشهر نیز دیده شده است. همزمان با سقوط مراکز ساسانی جزیره بوشهر، شهر ساسانی واقع در شمال برازجان کنونی یعنی محوطه‌های ثبت‌شده با شماره‌های BH29-44، نیز متروک شده و در این شهر نیز هیچ سفال لعابدار مربوط به دوره اموی یافت نشده است. اگر استقرارهای ساسانی جزیره بوشهر و شهر ساسانی مذکور را از نظر تأمین نیازهای اقتصادی متقابل در ارتباط بدانیم، این نتیجه حاصل می‌شود که ساختار کلی

خام است. فاصله آن و شیراز سی و دو فرسنگ است. پارچه‌های کتان در آن می‌بافتند که منسوب به خود آن است (فرامرزی، ۱۳۵۳، به نقل از: معجم البلدان). طی جنگی سخت میان لشکر ایران و عرب‌ها در ریشهر که آن را در سختی و عظمت مانند جنگ قادسیه دانسته‌اند، ریشهر در سال ۱۸ یا ۱۹ قمری و در زمان خلیفه دوم، عمر، به دست اعراب مسلمان فتح شد (فرامرزی، ۱۳۵۳، به نقل از: معجم البلدان)؛ فتح ریشهر علاوه بر غنیمت بسیاری که نصیب مسلمانان کرد، به‌عنوان فتح دروازه فارس باعث شد عمر به عثمان بن ابی العاص فرمان داد که عمان و بحرین را رها کند و به مدد لشکر مسلمانان در فارس برود (خوافی، ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۰۳)؛ از این رو یکی از ایام العرب به نام «وقعه ریشهر» نامیده شد (سعادت، ۱۳۹۰: ۱۴)؛ ناگزیر در آغاز دوره اسلامی شاهد تحولاتی در منطقه هستیم. بلوک دشتستان در زمان قاجاریه با عنوان بلوک دشتستان از گرمسیرهای فارس، میانه جنوب و مغرب شیراز با طول ۳۷ فرسخ (از قریه کلر ناحیه گناوه تا قریه منقل ناحیه خورموج) و عرض ۱۸ فرسخ (از قریه رودفاریاب کوه گیسکان ناحیه برازجان تا قریه شیف ناحیه مضافت بوشهر) بوده است که از شرق به بلوک دشتی و از شمال به بلوک خشت و از غرب و جنوب به لیروای و خلیج فارس منتهی می‌شده است (برای اطلاع بیشتر ن. ک: رستگار، ۱۳۹۲).

تغییرات فرهنگ-سیاسی در منطقه

با آمدن عرب‌ها تغییراتی در زیستگاه‌های منطقه رخ داد؛ بنابر نظر کارتر «در ناحیه بوشهر تعداد قابل توجه استقرارگاه‌های دوره ساسانی که در دشت قرار گرفته است، نشانگر وجود محوطه‌هایی با اقتصاد کشاورزی است که در واقع حمایت‌کننده غذایی بندرگاه‌ها به شمار می‌رفتند»

تصویر ۴. عکس ماهواره‌ای و توپوگرافی تل شهید بندارروز (از حمید زارعی)
 Fig. 4. Satellite Photo and Topography of Tol-e Shahid Bondarooz (by Hamid Zarei)

(Carter et al., 2006: 97) نشانگر برهم خوردن شدید نظام سکونتگاهی دوره ساسانی در این ناحیه شده است. در این میان تنها سیراف که در دوره ساسانی بندرگاهی به احتمال نظامی بوده (Whitehouse, 2009: 10) به صورت جایگزینی موقت برای بندر نابود شده راو-اردشیر دوره ساسانی درآمده (Carter et al., 2006: 97-8)

استقرارگاه‌ها در همه ناحیه بوشهر در دوره آغاز اسلامی نزول کرده است (Carter et al. 2006: 97).

با این وصف، به احتمال ساختار حکومتی و نظارت دولتی در همه نواحی پسرکرانه‌ای برای مدتی وجود نداشته است. کاهش استقرارهای دوره تاریخی بوشهر از ۴۵۰ هکتار به ۱۴ هکتار

تصویر ۵. بقایای دیوار یا پوشش گچی (از حمید زارعی)
Fig. 5. Remains of a Plastered Wall (by Hamid Zarei)

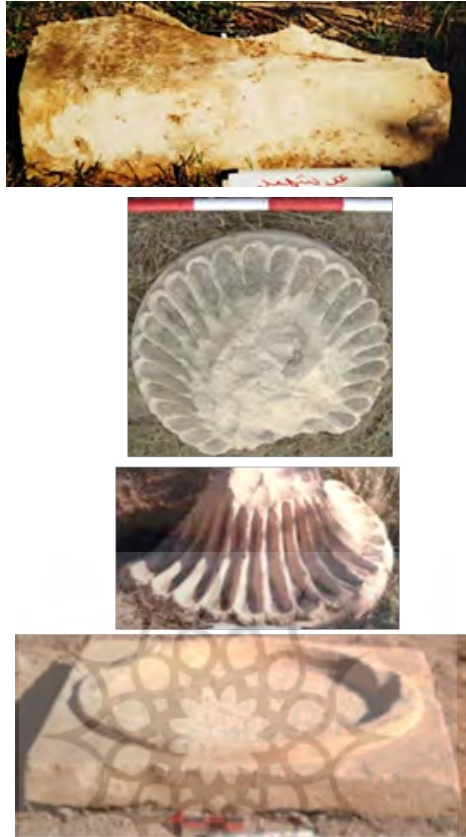

تصویر ۶. آجرهای کشف شده در تل شهید (از حمید زارعی)
Fig. 2. Bricks Discovered in Tol-e Shahid (by: Hamid Zarei)

و طی سده‌های ۱۰ و ۹ تا ۱۱ میلادی شهرتی جاده ارتباطی برازجان-اهرم است. با تسطیح بخش شمالی تپه در سال ۶۶ اقدام به کشاورزی کرده‌اند. بر اثر شدت تخریب‌های صورت گرفته در گوشه و کنار، تپه شکل و فرم خود را از دست داده است. بیشترین ارتفاع باقیمانده در جبهه جنوبی تپه کمابیش دو متر است (تصویر ۴).

تل شهید را در سال ۱۳۷۹ حمید زارعی با چند گمانه آزمایشی مورد بررسی قرار داد. در آن زمان با توجه به تعدادی کاخ هخامنشی شناخته شده در اطراف برازجان و از آنجا که در بنداروز نیز قطعات سنگی حجاری شده در سطح و پیرامون تل شهید روستای بنداروز در ۵۱ درجه و ۲۲ دقیقه طول جغرافیایی و ۲۹ درجه و ۲۲ دقیقه عرض جغرافیایی در ۴ کیلومتری برازجان قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۷۵ متر است. تل شهید تپه‌ای در میان نخلستان و اراضی کشاورزی به ابعاد ۱۱۰ در ۵۲ متر و ارتفاع ۲ متر در جنوب غربی روستای بنداروز و در ۳۰۰ متری غرب

تل شهید بنداروز

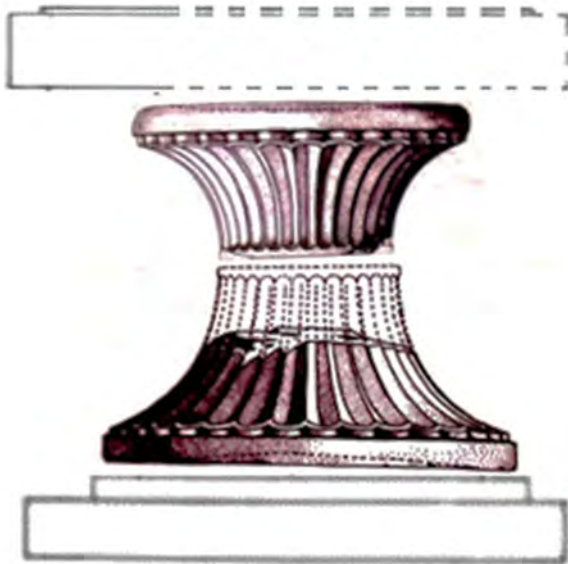

تصویر ۷. قطعات آتشدان از تل شهید
Fig. 7. Fragments of an Altar at Tol-e Shahid

بخش‌های مختلف از یک آتشدان است که به نظر می‌رسد ساقه آتشدان و قاب سنگی روی آن در اینجا باشد. با این وصف به نظر می‌رسد به شواهدی از یک نیایشگاه دوره ساسانی برخورد کرده باشیم. این تپه باستانی به شماره ۴۵۵۰ در تاریخ ۱۳۸۰/۱۰/۱۱ به فهرست آثار ملی کشور افزوده شد.

تا به حال در استان فارس و بوشهر آتشدان‌های بسیاری کشف شده است که یک نمونه آن با خاکبرداری جهت امور باغداری در تل شهید، پنج قطعه سنگی در سطح آن جمع‌آوری شد و به نظر می‌رسد که تمام این قطعات متعلق به یک آتشدان بوده است. آتشدان تل شهید بنداروز از جنس

کشف شد تصور بر این بود که این محوطه نیز یک کاخ هخامنشی است (زارعی، ۱۳۷۹: ۱۳؛ سرفراز، ۱۳۸۰: ۱۶۷). در مجموع ۱۳ گمانه به ابعاد بین ۱ تا ۳ متر در تل شهید ایجاد شد که در گمانه‌های ۷، ۸ و ۹ بقایای سنگچین و در گمانه ۱۲ بقایای یک دیوار به ضخامت ۱۲۰ سانتی‌متر با پوشش گچی به دست آمد که سطح کنار دیوار با یک لایه گچ به ضخامت ۱۰ سانتی‌متر کفسازی شده بود (تصویر ۵). از یافته‌های گمانه‌های حفاری شده علاوه بر قطعات سفال می‌توان به آجرهایی به ابعاد ۱۰×۲۰×۳۰ سانتی‌متر (تصویر ۶) و همچنین تعدادی گویال از جنس سفال نیز اشاره کرد. اما مهم‌ترین یافته از این محوطه

تصویر ۸. بازسازی فرضی با توجه به قطعات یافت شده آتشدان (از عبدالرضا مهاجری‌نژاد)
Fig. 8. Hypothetical Reconstruction based on Fragments of the Altar (by Abdolreza Mohajerinejad)

(تصویر ۷). با توجه به بازسازی آتشدان به نظر می‌رسد ارتفاع آن حدود یک متر و نیم بوده است (تصویر ۸).

اهمیت نخل در کنار آتشکده دست‌کم یکبار در تاریخ طبری از اقدامات مهرنرسه در ساخت تعدادی آتشکده و «هم در آن ناحیه سه باغ گرفت و در هر باغ دوازده هزار نخل کشت و در یک باغ دوازده هزار زیتون کشت و در یک باغ دوازده هزار سرو کشت» (طبری، ج ۲، ۱۳۶۲: ۸۶۸-۸۷۱). آتشدان تل شهید بنداروز قابل مقایسه با نمونه‌های شناسایی‌شده در امامزاده شاه نورالدین برازجان، پایه آتشدان موجود در قلعه برازجان، پایه آتشدان‌های کشف‌شده از محوطه «خانه گبر» در روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۴۵-۱۶؛ آذریان و زکاوت‌زاده، ۱۴۰۰: ۲۳۱-۲۳۲) و نیز ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)، پلنگ‌گرد اسلام‌آباد غرب (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، شبان در اسلام‌آباد غرب (مرادی، ۱۳۸۸)، بندیان درگز

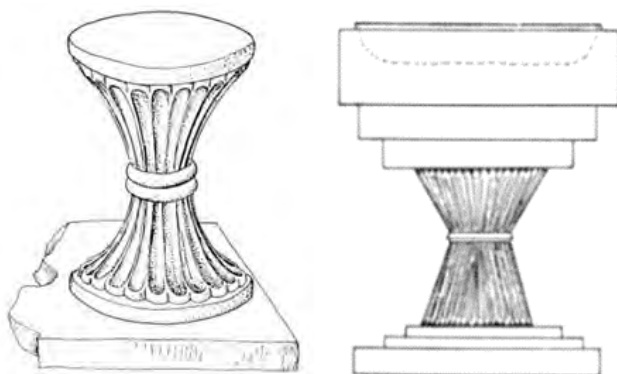
سنگ بوده و شامل چند بخش است: ۱. آدوشت یا پایه زیرین آتشدان از جنس سنگ آهکی با ابعاد بیش از ۱۱۰×۱۱۰ سانتی‌متر که فرورفتگی مدور به قطر ۸۰ سانتی‌متر و ضخامت ۱۲ سانتی‌متر با لبه ۳ سانتی‌متر ارتفاع از سطح آدوشت و ۱۰ سانتی‌متر ضخامت، برای تثبیت ساقه آتشدان روی آن تعبیه شده است؛ ۲. ساقه آتشدان شامل دو مخروط با قطر ۸۰ سانتی‌متر در بخش بزرگ‌تر و با ارتفاع هر کدام به احتمال کمی بیش از نیم متر که از سر به هم وصل شده و با توجه به نقوشی شبیاری عمودی روی آن به شکل پرده‌ای که از میان جمع‌شده درآمده است؛ همچنین این نقش مانند نمونه‌های مشابه دیگر باز شدن برگ‌های درخت نخل دیده می‌شود (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۱۹۹). با توجه به این‌که امروزه بخشی از آتشدان شکسته است گویا دورتادور ساقه ۳۲ شیار قاشقی عمودی حجاری شده بود؛ ۳. قسمت فوقانی آتشدان که مجمر روی آن قرار می‌گرفته است و در اینجا به‌صورت شکسته به‌دست آمده است

یک یا چند پله بر ساقه قرار گرفته و دارای گودی مناسب برای قرار دادن مجمر آتش در سطح بالایی خود بود. نمونه‌های آتشدان کشف شده در سواحل خلیج فارس به صورت شکسته و ناقص شناسایی شده‌اند و شکل نهایی و کامل آنها مشخص نیست. امید است در کاوش‌های باستان‌شناسی در آینده نمونه‌های کاملی از آتشدان به دست آید.

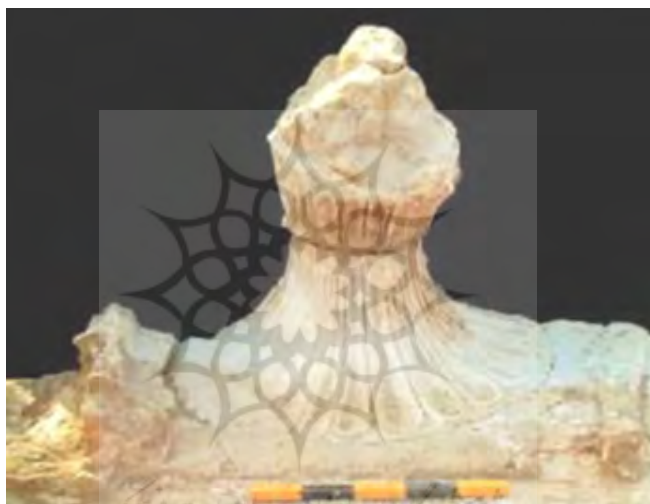
از تعدادی از محوطه‌ها در جنوب فارس به‌ویژه در حوزه شهرستان لامرد و مهر بخش‌هایی از آتشدان به دست آمد؛ همچنین بقایای تعدادی آتشدان نیز از فیروزآباد کشف شده است (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰). آتشدان‌های این ناحیه عبارت‌اند از آتشدان‌های سنگی محوطه امامزاده حاصل ظالمی شامل سه آتشدان سنگی مزین به شیارهای تزیینی به شکل ساقه نخل (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰ و Gaube, 1980: 149-166) و قطعات شکسته قاب سرپوش آتشدان و قطعات سکوی کف چارثاقتی در این محوطه (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰-۲۰۱، تصاویر ۷-۲ و تصاویر رنگی ۲۹-۲۶)؛ آتشدان سنگی محوطه خفرویه علامرودشت (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲ و ۱۳۸۴: ۲۰۱، ۸-۱۰ و تصاویر رنگی ۳۰ و ۳۱)؛ آتشدان سنگی محوطه چاه‌کور علامرودشت (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۱، تصویر ۱۱ و تصویر رنگی ۳۴)؛ آتشدان سنگی محوطه تل شبستان مز (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۲، تصویر ۱۲ و تصویر رنگی ۳۳)؛ آتشدان سنگی محوطه کلات بهرستان به همراه با یک ظرف آتشدان (مجمر) (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۲، تصویر ۱۳-۱۴ و تصویر رنگی ۳۲ و ۳۵-۳۶)؛ آتشدان سنگ آهکی محوطه بهده گاویندی (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۰ و تصویر رنگی ۴۰)؛ قطعاتی از

و امامزاده محمدولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۶۷-۱۷۷)، تپه نیزار قم (Kleiss, 1982)، چم نمشت دره‌شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۴-۳۱۳)، میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸، تصاویر ۱۴ و ۱۵)، تورنگ تپه (Bucharlat & Lecomte, 1987: Pl. 130; C, pp 51-75)، حاجی‌آباد فارس (Azarnoush, 1994: fig. 77)، پایه‌آتشدان‌های اتاق PD تخت سلیمان (ناومان ۱۳۷۴: ۶۷، تصویر ۳۹)، نقش پایه‌آتشدان دشت گله‌دار فارس (Gaube, 1980: Abb. 32.1)، قبرستان سر فولاد محله سمنان و روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۹).

آتشدان‌های سنگی در محدوده فارس از یک بلوک سنگی در بخش زیرین به شکل مکعب‌مربع (مانند نمونه‌های تل شهید، قلعه برازجان، روستای کشتو و امامزاده حاصل ظالمی) و سپس بخش میانی آتشدان به شکل مخروط با نقش قاشقی که در بخش تحتانی خود به یک شالی دایره‌شکل منتهی می‌شود تشکیل شده‌اند. نقوش قاشقی در یک کادر مدور ایجاد شده و به صورت گل رزت به نظر می‌رسد (مانند نمونه‌های تل شهید، قلعه برازجان، امامزاده شاه نورالدین، روستای کشتو و امامزاده حاصل ظالمی، خفرویه، مزجاه، بهرستان، بهده و سرگاه) سطح زیرین این پایه آتشدان‌ها به صورت زبره‌تراش بوده و جهت اتصال بهتر آنها با بلوک زیرین (آدوشت) دارای حفره‌ای مربع‌شکل برای قراردادن بست‌های فلزی است (مانند نمونه تل شهید)؛ محل قرارگیری آتشدان بر بلوک زیرین کمی گودتر شده است تا پایه‌آتشدان با بلوک سنگی زیرین به‌خوبی چفت و بست شود. بدنه اصلی آتشدان از دو تکه ساخته می‌شد که به‌صورت قرینه در بالا و پایین از رأس روی هم قرار می‌گرفت. بر پایه نیز بخش فوقانی تعبیه می‌شد که خود به صورت سطح مربع‌شکل در

تصویر ۹. طرح آتشدان بندیان درگز و تصویر ۱۰. طرح آتشدان کاکا، گلستان
Fig. 9. Dargaz Altar Design; Fig. 10. Kaka, Golestan Altar Design

تصویر ۱۱. آتشدان آتشکده پلنگرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)
Fig. 11. The Altar of the Palangerd Fire Temple (Khosravi and Rashno, 2012)

قاب شکسته و قطعات شکسته آتشدان سنگی و آذربیزین مهر مهم‌ترین آتش شناخته‌شده از دوره ساسانی است؛ آتشکده آذرفرنبغ با جایگاهی ویژه برای روحانیان در کاریان فارس بود و آذر برزین مهر آتش کشاورزان در خراسان قرار داشت (پسنا، تصحیح پورداوود، ۱۳۵۴: ۵۴-۵۱؛ اوستا، تصحیح دوستخواه، ۱۳۷۷: ۸۹۶-۸۹۷). پس از آن آتش آدران قرار داشت و آتش‌های دادگاه نیز در گروه سوم جای می‌گرفتند (برای اطلاع بیشتر بنگرید به: Schippman, 1971).

تعداد زیادی پایه‌آتشدان در ایران کشف

مزمین به شیارهای ساقه نخل در محوطه‌های تمب بت و محوطه سرگاه اسپر در دشت لامرد و مهر (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۳۰۳، تصویر ۱۶-۱۹ و تصویر رنگی ۳۷-۳۹).

آتشدان دوره ساسانی

آتش‌های دوره ساسانی به سه گروه بهرام، آدران و دادگاه طبقه‌بندی می‌شدند (بویس، ۱۳۷۵، ج ۲: ۵۸؛ دوشن‌گیمین، ۱۳۸۵: ۱۲۱-۱۲۸). آتش بهرام شامل آذرگنسب، آذرفرنبغ

شده است که می‌توان به نمونه‌هایی اشاره کرد: آتشدان گچی آتشکده ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)؛ آتشدان سنگی کوه خواجه (هرتسفلد، ۱۳۹۱: ۲۵۷-۲۵۸) که امروزه اثری از آن وجود ندارد (موسوی، ۱۳۷۴: ۸۴)؛ آتشدان گچی آتشگاه بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۱۸-۳۱۹؛ Rahbar, 2024) که نقش مشابه آن در تالار همان آتشگاه نیز گچبری شده است (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۲۴-۳۲۵)؛ آتشدان گچی امامزاده محمدولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۵: ۳۷) (تصویر ۹)؛ آتشدان سنگی آتشکده تخت سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴: ۵۰-۶۹)؛ آتشدان گچی آتشکده شیان (رضوانی، ۱۳۸۴: ۳۶-۳۷ و ۱۳۸۵: ۵)؛ آتشدان گچی آتشکده میل میلگه (مرادی ۱۳۸۸: ۱۸۳-۱۵۵)؛ آتشدان گچی محوطه چمن نمشت، دره شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۳-۳۱۴) که سطح آن با طرح گلبرگ‌ها تزیین شده و در مرکز آن سوراخی به قطر ۴ سانتی‌متر ایجاد شده است (علی‌بیگی، ۱۳۹۱: ۱۹۶-۲۰۲)؛ آتشدان گچی قبرستان B شرق روستای کاکا، گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۹۵) (تصویر ۱۰)؛ آتشدان گچی تپه نزار قم (Kleiss: 1982)؛ آتشدان‌های گچی پلنگرد در اسلام‌آباد غرب (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱، تصویر ۲۰۷-۲۰۸، ۴۴۳-۴۴۸، ۴۸۳، ۴۰۴، ۵۱۰ و ۵۱۸؛ ۱۳۹۳: ۱۷۴-۱۷۹) (تصویر ۱۱)؛ بقایایی از آتشدان گچی تورنگ تپه گرگان (Bucharlat & Lecomte, 1987: 75, 197, pl.)

آتشدان گچی آتشکده ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)؛ آتشدان سنگی کوه خواجه (هرتسفلد، ۱۳۹۱: ۲۵۷-۲۵۸) که امروزه اثری از آن وجود ندارد (موسوی، ۱۳۷۴: ۸۴)؛ آتشدان گچی آتشگاه بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۱۸-۳۱۹؛ Rahbar, 2024) که نقش مشابه آن در تالار همان آتشگاه نیز گچبری شده است (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۲۴-۳۲۵)؛ آتشدان گچی امامزاده محمدولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۵: ۳۷) (تصویر ۹)؛ آتشدان سنگی آتشکده تخت سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴: ۵۰-۶۹)؛ آتشدان گچی آتشکده شیان (رضوانی، ۱۳۸۴: ۳۶-۳۷ و ۱۳۸۵: ۵)؛ آتشدان گچی آتشکده میل میلگه (مرادی ۱۳۸۸: ۱۸۳-۱۵۵)؛ آتشدان گچی محوطه چمن نمشت، دره شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۳-۳۱۴) که سطح آن با طرح گلبرگ‌ها تزیین شده و در مرکز آن سوراخی به قطر ۴ سانتی‌متر ایجاد شده است (علی‌بیگی، ۱۳۹۱: ۱۹۶-۲۰۲)؛ آتشدان گچی قبرستان B شرق روستای کاکا، گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۹۵) (تصویر ۱۰)؛ آتشدان گچی تپه نزار قم (Kleiss: 1982)؛ آتشدان‌های گچی پلنگرد در اسلام‌آباد غرب (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱، تصویر ۲۰۷-۲۰۸، ۴۴۳-۴۴۸، ۴۸۳، ۴۰۴، ۵۱۰ و ۵۱۸؛ ۱۳۹۳: ۱۷۴-۱۷۹) (تصویر ۱۱)؛ بقایایی از آتشدان گچی تورنگ تپه گرگان (Bucharlat & Lecomte, 1987: 75, 197, pl.)

آتشدان‌های ساسانی حوزه خلیج فارس

ایالت فارس تاریخی از شرق به کرمان، از غرب به خوزستان، از جنوب به خلیج فارس و از شمال به اصفهان و کویر مرکزی محدود بود (میری، ۱۳۹۷: ۱۴۲)؛ با توجه به اینکه ایالت فارس به‌عنوان اولین ایالت شاهنشاهی ساسانی در کتیبه شاپور اول در نقش رستم قید شده و

ایالت فارس نیز تعدادی آتشدان به‌دست آمده است. آتشدان‌های سنگی محوطه سرگر فیروزآباد (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۲-۲۴ و تصویر رنگی ۴۲-۴۴)؛ آتشدان سنگی محوطه چارتاق خیرگر (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۱۸، تصویر رنگی ۴۸)، آتشدان سنگی قلعه گوری دهبان، چاه ورز (عسگری چاوردی، پیشین: ۴۱۹، تصویر رنگی ۴۹) و آتشدان سنگی محوطه شیخ عامر (عسگری چاوردی، پیشین: ۴۱۹، تصویر رنگی ۵۰)؛ آتشدان‌های سنگی شهر اردشیر یا گور (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۴، تصویر ۲۵-۲۶ و تصویر رنگی ۴۵-۴۶)؛ آتشدان‌های سنگی کاریان (عسگری چاوردی و کایم، ۱۳۸۹)؛ آتشدان سنگی نقش‌شده در دشت گله‌دار فارس با تزیین تخریب‌شده یک جفت بال مانند نقش بال در تاج پادشاهان ساسانی نظیر بهرام اول (۲۷۳-۲۷۶ میلادی) (Gaube, 1980: 149-166) شبیه به آتشدان‌هایی از بیشابور (توسط رمان گیرشمن)، قنات باغ (توسط لویی و اندنبرگ) و حاکرین (توسط هاینس لوشای) است (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۵۲، تصویر ۱-۳۲، ۳۲-۴ و ۵-۳۲).

تصویر ۱۵. کشتو؛ تصویر ۱۶. قلعه برازجان
Fig. 15. Keshto; Fig. 16. Borazjan Castle

تصویر ۱۷. باغ مرتضی علی؛ تصویر ۱۸. لوک
Fig. 4. Bagh-i Morteza Ali; Fig. 18. Lohak

بوشهر منتشر شده است (توفیقیان، ۱۳۸۳: Car-ter *et al.*, 2006).

۳. آتشدان تل شهید بنداروز (Carter, *et al.*, 2006: 1-41); بخش‌هایی از آتشدان از تل شهید از جنس سنگ آهک (زارع، ۱۳۷۹: Car-

ter *et al.*, 2006: 1-41) قابل مقایسه با نمونه‌های شناسایی شده در امامزاده شاه‌نورالدین برازجان، آتشدان موجود در قلعه برازجان، آتشدان‌های مکشوفه از محوطه «خانه گبر» در روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی (توفیقیان، ۱۳۸۳: ۱۶-۴۵؛ آذریان و زکاوت‌زاده، ۱۴۰۰: ۲۳۱-۲۳۲) و نیز ویگل کاشان (جاوری، ۱۳۹۱)، پلنگ‌گرد اسلام‌آباد غرب (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، شیان در اسلام‌آباد غرب (مرادی، ۱۳۸۸)، بندیان درگز و امامزاده محمدولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۶۷-۱۷۷)، تپه نیزار قم (Kleiss, 1982)، چم نمشت دره‌شهر (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۳-۳۱۴)، میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸، تصویر ۱۴ و ۱۵)، تورنگ تپه (Bucharlat & Lecomte,

یا بخش‌هایی از آن کشف شده که همگی از جنس سنگ ساخته شده‌اند؛ اتفاقاً نمونه‌های آتشدان کشف‌شده در بوشهر هیچ کدام ساده نبوده و بزرگ‌تر از دیگر نواحی فارس هستند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۰۳).

با بررسی باستان‌شناسی سواحل خلیج فارس، بقایای آتشدان از تعدادی محوطه به دست آمد.

۱. محوطه امامزاده حاصل ظالمی در چاه کور علامرودشت در جنوب فارس (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) شامل سه آتشدان مزین به شیارهای تزئینی (تصویر ۱۲) به شکل ساقه نخل (Gaubе, 1980: 149-166); عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰); همچنین قطعات شکسته قاب سرپوش آتشدان و قطعات سکوی کف چارتاقتی در این محوطه شناسایی شده است (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰-۲۰۱);

۲. آتشدان سنگ آهکی بقعه امامزاده شاه‌نورالدین (عسگری چاوردی ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) (تصویر ۱۳) از روستای عیسوند برازجان

تصویر ۱۹. سکه‌ای از شاپور دوم با نقش آتشدانی مشابه
Fig. 19. A Coin of Shapur II with a similar Fire Altar Motif

آتشدان از باغ مرتضی‌علی (تصویر ۱۷) بردستان بوشهر (توفیقیان، ۱۳۹۷: ۱۷-۲۴)؛
۷. آتشدان لوحک (تصویر ۱۸)، نزدیک بندر بردستان (توفیقیان، ۱۳۹۷: ۱۵-۱۶).

در پشت سکه‌های ساسانی از ابتدا تا قباد اول (۴۹۹-۵۳۱ میلادی) آتشدان به صورت ستونی تصویر شده است که دارای سرستون و پایه ستون با دو پله در پایین و دو پله قرینه در بالای ستون دیده می‌شود (ر.ک. آورزمانی، سرفراز: ۱۳۹۱: ۸۵-۱۲۶؛ و شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۲۴-۹۰) از سکه‌های خسرو اول انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ میلادی) تا آخرین سکه‌های پادشاه ساسانی، فرخزاد (۶۵۱-۶۵۸ میلادی) این ستون آتشدان جای خود را به پایه آتشدان به صورت دو مخروط قرینه در بالا و پایین می‌دهد که روبانی در وسط، آنها را به دو قسمت تبدیل کرده است. این نوع آتشدان‌ها شباهت بیشتری به پایه‌های آتشدان‌های مکشوفه در سواحل خلیج فارس شامل تل شهید، روستای کشتو، نمونه‌های موجود در امامزاده شاه نورالدین و قلعه برازجان (به احتمال متعلق به تل شهید) و دیگر نقاط ایران مانند امامزاده حاصل علامرودشت فارس،

حاجی‌آباد فارس (1987: Pl. 130; C, pp. 51-75)، آتشدان‌های اتاق PD تخت سلیمان (ناومان ۱۳۷۴: ۶۷، تصویر ۳۹)، نقش آتشدان دشت گله‌دار فارس (Gaubert, 1980: Abb. 32.1)، قبرستان سرفولاد محله سمنان و روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۹۸)؛ آتشدان امامزاده حاصل ظالمی و قاب زیرین پایه آتشدان در چاه‌کور علامرودشت (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) در جنوب فارس است؛

۴. آتشدان‌های سنگی خانه گیرها در روستای کشتودشتی بوشهر (تصویر ۱۴ و ۱۵) قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوفه در تل شهید، قلعه برازجان (به احتمال از تل شهید)، امامزاده شاه‌نورالدین در بوشهر و نیز امامزاده حاصل ظالمی (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) در جنوب فارس است؛

۵. پایه آتشدان سنگی موجود در قلعه برازجان (تصویر ۱۶) که به احتمال از محوطه تل شهید به قلعه برازجان انتقال یافته است (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۳، تصویر ۲۱ و تصویر رنگی ۴۱)؛

۶. آتشدان سنگی و تعدادی قاب زیرین

کاربری مذهبی در دوره ساسانی ساخته شده‌اند. این آتشدان‌ها از نظر شکل و نقش قابل مقایسه با نمونه‌های دیگر نواحی فارس و البته برخی کشفیات از سایر نقاط ایران هستند با این تفاوت که از نظر اندازه اندکی بزرگتر از نمونه‌های دیگر از سایر نقاط ایران بوده و همگی دارای نقش قاشقی عمودی به شکل برگ نخل یا گل رزت هستند؛ البته نقش آتشدان‌های سواحل خلیج فارس با ظرافت بیشتری نسبت به نمونه‌های دیگر ایجاد شده است. در منطقه خلیج فارس آتشدان ساده مشاهده نشد، اما در سایر نقاط ترکیبی از آتشدان‌های ساده و منقوش در شکل‌ها و ابعاد متفاوت دیده می‌شود.

آتشدان‌های ساسانی اشاره شده در مقاله شامل ۱. تل شهید؛ ۲. امامزاده شاه‌نورالدین؛ ۳. قلعه برازجان و ۴. روستای کشتو ویژگی‌های خاصی دارند. چنانکه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. از جنس سنگ آهک ساخته شده‌اند؛
۲. از نظر شکل و نقش قابل مقایسه با نمونه‌های ناحیه فارس و سایر نقاط ایران هستند؛
۳. از نظر اندازه اندکی بزرگ‌تر از نمونه‌های مناطق دیگر ایران هستند؛
۴. مانند دیگر نمونه‌ها دارای نقش قاشقی عمودی به صورت گل رزت هستند؛ البته نقش پایه آتشدان‌های سواحل خلیج فارس با ظرافت بیشتری نسبت به نمونه‌های دیگر ایجاد شده است؛
۵. در منطقه خلیج فارس آتشدان ساده مشاهده نشد، اما در سایر نقاط ترکیبی از پایه‌های ساده و منقوش در اشکال و ابعاد متفاوت دیده می‌شود.

محوطه پلنگ‌گرد، شیان، بندیان درگز، امامزاده محمد ولی بیگ درگز، روستای کاکا گنبد کاووس، قبرستان سرفولاد محله سمنان، اتاق PB تخت سلیمان، حاجی آباد فارس، تورنگ‌تپه، میل میلگه، شیان، تپه نیزار قم و ویگل کاشان دارد. اگرچه نمونه‌هایی از پایه آتشدان استوانه‌ای نیز در برخی محوطه‌های ساسانی مانند تخت سلیمان، شیان، پلنگ‌گرد، میل میلگه، دانیال نبی و کوه خواجه شناسایی شده است. در مهرهای ساسانی آتشکده با تصویر اهورامزدا در میان شعله‌های آتش، میترا خداوند خورشید و الهه‌هایی چون آناهیت دیده می‌شود. بسیاری از این مهرها متعلق به موبدان، مغ‌های زرتشتی یا داوران و قاضیان بوده است (جدی، ۱۳۸۷: ۷۴ و ۷۸).

برآیند

مراکز تمدنی در پس‌کرانه‌های خلیج فارس از دوره ایلامی توسعه چشمگیری یافت. تموکن در دوره هخامنشی مورد توجه شاهان هخامنشی قرار گرفت و بناهایی در آن منطقه ساختند. با توجه به اهمیت راهی که از بیشاپور به ریشهر می‌رفت محوطه‌هایی از دوره ساسانی در این محدوده شکل گرفت که در بین آنها بناهای مذهبی جایگاه ویژه‌ای داشت از جمله در نزدیک برازجان بقایای آتشکده‌ای شامل قطعاتی از آتشدان به‌دست آمد. آتشدان بنداروز از جنس سنگ و با تزیینات قاشقی عمودی ساخته شده است. شباهت بسیاری بین آتشدان کشف شده از تل شهید با نمونه‌های شناخته شده دارد. کلیه آتشدان‌های مکشوفه در سواحل خلیج فارس شامل تل شهید، امامزاده شاه نورالدین، قلعه برازجان و روستای کشتو متعلق به آتشدان‌ها هستند که از جنس سنگ آهک و با هدف

کتابنامه | Bibliography

- آذریان، سیدمهدی؛ زکاوژزاده، پداله. (۱۴۰۰). «شواهدی از آتشکده‌های ساسانی در پسرکرانه خلیج فارس»، مجموعه مقالات دریای پارس به روایت باستان‌شناسی، به‌کوشش جبریل نوکنده، عبدالرضا دشتی‌زاده و ام‌البین غفوری، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار: ۲۲۳-۲۳۴.
- Azarian, Seyyed Mahdi; Zakavotzadeh, Yadoleh. (2021). "Evidence of a Sasanian Fire Temple on the Coast of the Persian Gulf", In Jebriil Nokandeh, Abdolreza Dashtizadeh and Um-al-Benin Ghafouri (eds.), *Collection of Articles on the Persian Sea in the Archaeological Narrative*, Tehran: Mahmoud Afshar Publications: 223-234.
- ابن حوقل، محمد بن حوقل. (۱۹۳۸). *صورة الأرض*، ۲ جلد، بیروت: دار صادر.
- Ibn Hawqal, Muhammad bin Hawqal. (1938). *Surat Al-Ard*, 2 volumes, Beirut: Dar Sadr.
- اتابک‌زاده، سروش. (۱۳۷۳). جایگاه دشتستان در سرزمین ایران، شیراز: نوید شیراز.
- Atabakzadeh, Soroush. (1994). *The Place of the Dashtestan in the Land of Iran*, Shiraz: Navid Shiraz.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد. (۲۰۰۴). *المسالك والممالك*، تقرير محمد شفيق غربال، تحقيق محمد جابر حيني، راوی: عبدالعال عبدالمنعم شامی، قاهره: الهيئة العامة لقصور الثقافة
- Istakhri, Ibrahim bin Muhammad. (2004). *Al-Masalik and Al-Manalik*, edited by Muhammad Shafiq Gharbal, researched by Muhammad Jaber Heini, narrated by: Abdul-Aal Abdul-Moneim Shami, Cairo: General Authority for Cultural Palaces.
- اوستا: کهن‌ترین سروده‌های ایرانیان. (۱۳۷۷). گزارش جلیل دوستخواه، تهران: مروارید، چاپ چهارم.
- Avesta: The Oldest Poems of the Iranians*. (1998). Edited by by Jalil Dostkhah, Tehran: Morvarid, fourth edition.
- بویس، مری. (۱۳۷۵). تاریخ کیش زرتشت، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، ۳ جلد، تهران: توس.
- Boyce, Mary. (1996). *History of Zoroastrianism*, Translated into Persian by Hormayoun Sanatizadeh, 3 volumes, Tehran: Toos.
- پژوهشکده نظر. (۱۳۸۳). گزارش مطالعات طرح ساماندهی کاخ کوروش در چرخاب برازجان. کارفرما میراث فرهنگی استان بوشهر. تهران.
- Nazar Research Institute. (2004). *Study report on the organization plan of Cyrus' Palace in Charkhab Borazjan*. Cultural Heritage of Bushehr Province. Tehran.
- توفیقیان، حسین. (۱۳۸۳). گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بوشهر، هیئت مشترک ایران-انگلستان، مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی.
- Tofighian, Hossein. (2004). *Report on the archaeological survey and identification of Bushehr*, Iran-UK Joint Mission, Documentation and Library Center of the Archaeological Research Institute.
- توفیقیان، حسین. (۱۳۹۳). بنادر تاریخی خلیج فارس، از دوره ساسانی تا صدر اسلام، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- Tofighian, Hossein. (2014). *Historical Ports of the Persian Gulf, from the Sasanian Period to Early Islam*, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications.
- توفیقیان، حسین. (۱۳۹۶). «پژوهشی در پایه آستان‌های ساسانی نویافته در سواحل خلیج فارس»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۲: ۱۹۵-۲۱۰.
- Tofighian, Hossein. (2017). "A Research on the Newly Discovered Sasanian Fire-Bases from Persian Gulf Beaches", *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(12), 195-210.
- جاوری، محسن. (۱۳۹۱). «محوطه باستانی ویگل»، گمانه، نشریه تخصصی باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، شماره ۲: ۴۳-۵۴.
- Javeri, Mohsen. (2012). "The Weigel Ancient Site", *Gamaneh*, Specialized Archaeology Journal of Kashan University, No. 2: 43-54.
- جدی، محمدجواد. (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- Jedi, Mohammad Javad. (2008). *Seals and engraving in Iran*, Tehran: Art Academy of the Islamic Republic of Iran.
- جیهانی، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). اشکال‌العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، به‌کوشش فیروز منصوری، مشهد: آستان قدس رضوی.
- Jihani, Abolghasem. (1989). *Ashkal al Alam*, Translated into Persian by Ali ibn Abd al-Salam the writer, with the help of Firuz Mansouri, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۸۰). زبدة التواریخ، ترجمه کمال حاج سیدجوادی، ۴ جلد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- Hafez Abro, Abdullah bin Lotfollah. (2002). *Zaubdat-at-Tawarikh*, translated by Kamal Hajj

- توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه-
قصر شیرین)
- Rezvani, Hassan. (2006). *The Fire Temple of Shiyān* (Brochure published by the Cultural Heritage)
- روایات پهلوی. (۱۳۶۷). ترجمه و گزارش مهشید میرفخرایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- Pahlavi Narratives. (1988). Translated into Persian by Mahshid Mirfakhraei, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- رهبر، مهدی. (۱۳۷۸). «معرفی آدریان (نیاپیشگاه) مکشوفه در دوره ساسانی در بندیان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا»، مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، ارگ بم، کرمان، ۲۵ تا ۲۹ فروردین ۱۳۷۸، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۳۱۵-۳۴۱.
- Rahbar, Mehdi. (1999). "Introduction to the Adorian (Temple) Discovered in the Sasanian Period in Bandian Dargaz and Studying the Architectural Problems of This Building", *Proceedings of the Second Iranian Architecture and Urban Planning Congress*, Volume 2, Arg Bam, Kerman, 15-20 Farvardin 1999, edited by Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: National Cultural Heritage Organization: 315-341.
- رهبر، مهدی. (۱۳۸۵). آیا امامزاده روستای محمدولی بیگ یک آتشکده است؟»، چکیده مقالات سومین همایش باستان‌شناسان جوان و مروری بر چشم‌انداز باستان‌شناختی خراسان و بم، ۱۸ تا ۲۰ آذر ۱۳۸۵، به کوشش شهرام زارع، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور: ۳۷.
- Rahbar, Mehdi. (2006). "Is the Imamzadeh of Mohammad Vali Beg Village a Fire Temple?", In Shahram Zare (ed.), *Abstracts of the Articles of the Third Conference of Young Archaeologists and Reviewers on the Archaeological Landscape of Khorasan and Bam*, 8-10 December 2006, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization: 37.
- رهبر، مهدی. (۱۳۸۹). «آتشکده بندیان درگز، یک بار دیگر»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال دوم و سوم، شماره چهارم و پنجم: ۱۶۸-۱۷۷.
- Rahbar, Mehdi. (2010). "The Fire temple of the Dargaz Prisoners, Once Again", *Modarres Archaeological Research*, Vol. 2 & 3, No. 4 & 5: 168-177.
- زارعی، حمید. (۱۳۷۹). گزارش گمانه‌زنی تل شهید، مرکز Seyyed Javadi, 4 volumes, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- خسروی، شکوه؛ رشنو، اصغر. (۱۳۹۳). «کاوش اضطراری محوطه پلنگرد شهرستان اسلام‌آباد، کرمانشاه»، مجموعه مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آبی سالانه باستان‌شناسی ایران، ۲۹ تا ۳۱ اردیبهشت‌ماه ۹۳، پژوهشکده باستان‌شناسی: ۱۷۷-۱۷۹.
- Khosravi, Shokoh; Rashno, Asghar. (2014). "Emergency Excavation of the Palangard Site in Islamabad County, Kermanshah", *Short Articles of the 12th Annual Iranian Archaeological Conference*, 19-21 May 2014, Archaeological Research Institute: 177-179.
- خوافی، شهاب‌الدین عبدالله. (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو، تصحیح و تحقیق صادق سجادی، ۲ جلد، تهران: میراث مکتوب.
- Khafi, Shahab al-Din Abdullah. (1996). *Hafez Abro's Geography*, edited and researched by Sadeh Sajjadi, 2 volumes, Tehran: Miras Maktoob.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۹۹). «برازجان»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵: ۱۷۱
- Khairandish, Abdul Rasool. (2019). "Borazan", *Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 5: 171
- دربایبی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- Daraya, Touraj. (2004). *Sasanin Empire*, Translated into Persian by Morteza Saqibfar, Tehran: Qoghnoos.
- دوشن‌گیمن، ژاک. (۱۳۸۵). واکنش غرب در برابر زرتشت، ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.
- Duchesne-Guillemin, Jacques. (2006). *The Western Reaction to Zoroaster*, Translated into Persian by Timur Ghaderi, Tehran: Amir Kabir Publications, second edition.
- رستگار، زکریا. (۱۳۹۲). دشتستان: تاریخ، سرزمین، فرهنگ، بروجن: آبتین نگار.
- Rastegar, Zakaria. (2013). *Dashtestan: History, Land, Culture*, Borujen: Abtin Negar.
- رضوانی، حسن. (۱۳۸۴). گزارش مقدماتی کاوش نجات‌بخشی سد شیان کرمانشاه (شماره دو). تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- Rezvani, Hassan. (2005). *Preliminary Report on the Rescue Excavation of the Shiyān Dam in Kermanshah (Number Two)*, Tehran: Archaeological Research Institute Documentation Center (unpublished).
- رضوانی، حسن. (۱۳۸۵). آتشکده شیان (بروشور منتشر شده

- season of the excavations of the Charkhab Palace of Borazjan, Center for Documentation of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Bushehr Province.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۵). گزارش پنجمین فصل از کاوش‌های کاخ چرخاب برازجان، مرکز اسناد میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- Sarfraz, Ali Akbar. (2006). *Report of the fifth chapter of the excavations of the Charkhab Palace of Borazjan*, Center for Documentation of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Bushehr Province.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۱). سکه‌های ایران، از آغاز تا دوران زنده، تهران: سمت.
- Sarfraz, Ali Akbar; Avarzamani, Fereydoun. (2012). *Coins of Iran, from the beginning to the Zand era*, Tehran: Samt.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ تیموری، محمود. (۱۳۸۸). «خلیج‌فارس براساس مطالعات باستان‌شناسی»، باغ نظر، شماره ۱۱ (بهار و تابستان ۱۳۸۸): ۳۹-۵۲.
- Sarfraz, A., & Teimouri, M. (2009). "The Persian Gulf based on Archeological Studies", *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 6(11), 39-52.
- سعادت، محمدحسین. (۱۳۹۰). تاریخ بوشهر، تصحیح عبدالرسول خیراندیش و عمادالدین شیخ‌الحکمایی، تهران: میراث مکتوب.
- Saadat, Mohammad Hossein. (2011). *History of Bushehr*, edited by Abdolrasoul Khairandish and Emad al-Din Sheikh al-Hikmaei, Tehran: Written Heritage.
- شوارتس، پاول. (۱۳۷۲). جغرافیای تاریخی فارس، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- Schwartz, Paul. (1993). *Historical Geography of Persia*, Translated into Persian by Kikavos Jahandari, Tehran: Cultural Works and Merits Association.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر. (بی‌تا). بستان السیاحه، تهران: کتابخانه سنایی.
- Shirvani, Zain al-Abedin ibn Iskander. (Bita). *Bostan al-Siyahat*, Tehran: Sana'i Library.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). تاریخ طبری، ج ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1983). *Tabari's History*, Vol. 2, Translated into Persian by Abul-Qasim Payandeh, Tehran: Asatir.
- عسگری چاوردی، علیرضا. (۱۳۸۵). بررسی باستان‌شناختی شهرستان گاو‌بندی، هرمزگان، آرشیو میراث فرهنگی استان
- اسناد پژوهش‌گده باستان‌شناسی به شماره ۳۱۲ RE (منتشر نشده).
- Zarei, Hamid. (1990). *Report on the speculation of Tol-e Shahid*, Archaeological Research Institute Document Center, No. 312 RE (unpublished).
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۵۰). «کشف کاخی از عهد کوروش کبیر در ساحل خلیج فارس». باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۷
- Sarfraz, Ali Akbar. (1971). "Discovery of a Palace from the Era of Cyrus the Great on the Coast of the Persian Gulf". *Archaeology and Art of Iran*, No. 7
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۰). گزارش اولین فصل از کاوش‌های کاخ چرخاب برازجان، مرکز اسناد میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- Sarfraz, Ali Akbar. (1980). *Report of the First Chapter of the Excavations of the Charkhab Palace of Borazjan*, Center for Documentation of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Bushehr Province.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۱). «گزارش، اکتشافات جدید باستان‌شناسی در برازجان»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۵۴ و ۵۵ (فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۱): ۱۶۷.
- Sarfraz, Ali Akbar. (2002). "Report on New Archaeological Discoveries in Borazjan", *History and Geography Monthly Book*, No. 54 & 55: 167.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). گزارش دومین فصل از کاوش‌های کاخ چرخاب برازجان، مرکز اسناد میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- Sarfraz, Ali Akbar. (2003). *Report of the second season of the excavations of the Charkhab Palace of Borazjan*, Center for Documentation of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Bushehr Province.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۳). گزارش سومین فصل از کاوش‌های کاخ چرخاب برازجان، مرکز اسناد میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- Sarfraz, Ali Akbar. (2004). *Report of the third season of the excavations of the Charkhab Palace of Borazjan*, Center for Documentation of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Bushehr Province.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۸۴). گزارش چهارمین فصل از کاوش‌های کاخ چرخاب برازجان، مرکز اسناد میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.
- Sarfraz, Ali Akbar. (2005). *Report of the fourth*

- seri, Tehran: Dar al-Tabaqa Agha Seyyed Morteza.
- مارکوارت، یوزف. (۱۳۷۳). ایران‌شهر بر مبنای جغرافیایی موسی خورنی، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.
- Markwart, Josef. (1994). *Iranshahr based on the geography of Moses Khorenatsi*, Translated into Persian by Maryam Mirahmadi, Tehran: Etelat.
- مارکوارت، یوزف. (۱۳۸۳). ایران‌شهر در جغرافیای بطلمیوس، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: انتشارات طهوری.
- Markwart, Josef. (2004). *Iranshahr in Ptolemy's Geography*, Translated into Persian by Maryam Mirahmadi, Tehran: Tahouri Publications.
- مرادی، یوسف. (۱۳۸۸). «چهارطاقی میل میلگه: آتشکده‌ای از دوره ساسانی»، مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۱: ۱۵۵-۱۸۳.
- Moradi, Y. (2009). "Chahār Tāqi of Mileh Milegeh, A Fire-temple from the Sasanian Era", *Journal of Archaeological Studies*, 1(1), 155-183.
- مرتضایی، محمد. (۱۳۸۴). «گزارش مقدماتی گمانه‌زنی و ساماندهی محوطه تپه قبرستان شرقی روستای کاکا شهرستان گنبد کاووس»، گزارش‌های باستان‌شناسی، شماره ۴: ۱۸۷-۱۹۸.
- Mortezaei, Mohammad. (2005). "Preliminary report on the exploration and organization of the eastern cemetery hill area of Kaka village, Gonbad Kavus county", *Archaeological Reports*, No. 4: 187-198.
- مشایخی، عبدالکریم. (۱۳۷۴). «بوشهر»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: ۲۲-۲۱.
- Mashayekhi, Abdul Karim. (1995). "Bushhehr", *Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 12, Tehran: Great Islamic Encyclopedia Foundation: 21-22.
- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۴۷). «آتشدان‌های در ابنیه متبرکه اسلامی»، یادنامه پنجمین کنگره باستان‌شناسی و هنر ایران، جلد اول، شیراز: فرهنگ و هنر: ۶۷-۷۱.
- Mostafavi, Mohammad Taqi. (1968). "Fire altar in Islamic Sacred Buildings", *Proceedings of the Fifth Congress of Iranian Archaeology and Art*, Volume 1, Shiraz: Culture and Art: 67-71.
- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۷۵). اقلیم پارس، تهران: اشاره.
- Mostafavi, Mohammad Taqi. (1375). *The Land of Pars*, Tehran: Ashehar.
- مظاهری، خداکرم. (۱۳۸۵). بررسی و شناسایی باستان‌شناسی دره سیمره، فصل دوم، جهاد دانشگاهی واحد ایلام (منتشر نشده)
- هرمزگان.
- Asgari Chavardi, Alireza. (2006). *Archaeological Survey of Gavbandi County*, Hormozgan, Hormozgan Province Cultural Heritage Archive.
- عسگری چاوردی، علیرضا. (۱۳۸۹). «مدارکی از جنوب فارس در زمینه تکریم آتش در ایران باستان»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره پیاپی ۴۹: ۲۷-۳۹.
- Asgari Chavardi, Alireza. (2010). "Documents from Southern Fars on the Veneration of Fire in Ancient Iran", *Journal of Archaeology and History*, No. 49: 27-39.
- عسگری چاوردی، علیرضا. (۱۳۹۲). پژوهش‌های باستان‌شناسی کرانه‌های خلیج فارس، شهرستان لامرد و مهر، فارس، دانشگاه هنر شیراز: انتشارات سبحان نور.
- Asgari Chavardi, Alireza. (2013). *Archaeological Research on the Coasts of the Persian Gulf, Lamerd and Mehr Counties*, Fars, Shiraz University of Art: Sobhan Noor Publications.
- عسگری چاوردی، علیرضا؛ آذرنوش، مسعود. (۱۳۸۳). «بررسی باستان‌شناسی محوطه‌های باستانی واقع در پس‌کرانه‌های خلیج فارس: لامرد و مهر فارس»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال هجدهم، شماره دوم، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۶: ۳-۱۹.
- Asgari Chavardi, Alireza; Azarnoush, Masoud. (2004). "Archaeological Survey of Ancient Sites Located in the Backshores of the Persian Gulf: Lamerd and Mehr Fars", *Journal of Archaeology and History*, Vol. 18, No 2, Spring and Summer, Serial No. 36: 3-19.
- عسگری چاوردی، علیرضا؛ کایم، باربارا. (۱۳۹۲). «پژوهش‌های باستان‌شناسی در منطقه کاریان لارستان: فرضیه‌ای بر محل آتش آذرفرنبغ»، نامورنامه، یادنامه دکتر مسعود آذرنوش، به کوشش حمید فهیمی و کریم علیزاده، ۳۹۵-۴۲۱.
- Asgari Chavardi, Alireza; Kayem, Barbara. (2013). "Archaeological Research in the Karian Region of Larestan: A Hypothesis on the Location of the Azar Farnbagh Fire", In Hamid Fahimi and Karim Alizadeh (eds.), *Namur-nameh, Memorial of Dr. Masoud Azarnoush*, 395-421.
- فرامرزی، احمد. (۱۳۵۳). «مهرویان (۲)»، یغما، شماره ۳۱۳ (مهر ۱۳۵۳): ۳۸۵-۳۹۱.
- Faramarzi, Ahmad. (1974). "Mahrübān (2)", *Yaghma*, No. 313: 385-391.
- فسایی، حسن بن حسن. (۱۳۱۳ ه.ق.). فارسنامه ناصری، تهران: دار الطباعة آقا سید مرتضی.
- Fasai, Hassan ibn Hassan. (1895). *Farnameh Na-*

- «آشندان نویافته در کاروانسرای دیر گچین»، چکیده مقاله‌های نخستین همایش دوسالانه بین‌المللی انجمن علمی باستان‌شناسی ایران، تهران: آریارمنا: ۱۱۴.
- Nouri Shadmahani, Reza; Montazerdzoori, Majid. (2019). "Newly discovered fire-man in the Deir Gachin Caravanserai", *Abstract of the first biennial international conference of the Iranian Archaeological Society*, Tehran: Ar-yarmna: 114.
- وثوقی، محمداقرا. (۱۳۷۵). بیرم دارالاولیای لارستان، قم. Vosoughi, Mohammad Bagher. (1996). *Beyram Dar- al Velay- e Larestan*, Qom.
- هرتسفلد، ارنست امیل. (۱۳۹۱). ایران در شرق باستان، ترجمه محمد شریفی نعمت‌آباد، کرمان: انتشارات فرزانه و شرکت ملی مس ایران
- Hertzfeld, Ernst Emil. (2012). *Iran in the Ancient East*, Translated into Persian by Mohammad Sharifi Nematabad, Kerman: Farzaneh Publications and National Iranian Copper Company.
- یزدانی، افشین؛ فیروزمندی شیره‌جین، بهمن. (۱۳۹۵). «تاموکن، توکو و تخمکه، نام‌هایی برای بندرگاهی هخامنشی بر کرانه شمالی خلیج فارس؛ فرصت‌ها و چالش‌های همخوانی مدارک نوشتاری و باستان‌شناختی»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۸، شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۳: ۲۰۵-۲۲۳.
- Yazdani, A., & Firouzmandi Shireh Jin, B. (2016). "Tam(uk)ka(n), Taoke, Tah(u)makah & Tahukka; the Names for an Achaemenid Port on the Northern Coast of the Persian Gulf; A Challenges for Conformity between Textual and Archaeological Documents", *Journal of Archaeological Studies*, 8(1), 205-223.
- یسنا. (۱۳۸۷). گزارش ابراهیم پورداوود، تهران: اساطیر. Yasna. (2008). Translated into Persian by Ebrahim Pourdavoud, Tehran: Asatir.
- یغمایی، اسماعیل. (۱۳۸۳). گزارش کاوش‌های برازجان (کاخ بردک سیاه) در دشتستان، روستای درودگاه ۱۳۸۳-۱۳۸۴، بوشهر: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی، و گردشگری استان بوشهر.
- Yaghmaei, Ismail. (2004). *Report on the excavations of Borazjan (Bardak Siah Palace) in Dashtestan, Dorudgah Village 2004-2005* Bushehr: Organization of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism of Bushehr Province.
- یغمایی، اسماعیل. (۱۳۸۴). فصل دوم کاوش کاخ بردک سیاه. بایگانی پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- Mazaheri, Khodakaram. (2006). *Archaeological Investigation and Identification of the Seymareh Valley*, Chapter 2, Jihad Daneshgahi, Ilam Branch (unpublished)
- معین، محمد. (۱۳۲۶). مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی، تهران: دانشگاه تهران.
- Moein, Mohammad. (1947). *Mazdasena and its influence on Persian literature*, Tehran: University of Tehran.
- مفخم پایان، لطف‌الله. (۱۳۳۹). فرهنگ آبادی‌های ایران، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- Mofakham Payan, Lotfollah. (1953). *Culture of Iranian Villages*, Vol. 1, Tehran: Amirkabir.
- موسوی، محمود. (۱۳۷۴). «یادمان خشتی کوه خواجه زابل و خلاصه‌ای از نتایج مطالعات باستان‌شناسی انجام شده در آن»، مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان (۱۲ تا ۱۷ اسفند ۱۳۷۴)، جلد چهارم، به‌کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: میراث فرهنگی: ۶۶-۹۸.
- Mousavi, Mahmoud. (1995). "The Brick Monument of Kooch Khajeh Zabol and a Summary of the Results of Archaeological Studies Conducted There", In by Bagher Ayatollahzadeh Shirazi (ed.), *Proceedings of the First Iranian Architecture and Urban Planning Congress, Bam Citadel, Kerman (March 12-17, 1995)*, Volume 4, Tehran: Cultural Heritage: 66-98
- موله، ماریان. (۱۳۶۳). ایران باستان، ترجمه ژاله آموزگار، تهران: توس.
- Mole, Marijan. (1984). *Ancient Iran*, Translated into Persian by Jaleh Amouzgar, Tehran: Toos.
- میری، نگین. (۱۳۹۷). «تداوم و افول سنت‌های پیش از اسلام و زرتشتیگری در فارس در سده‌های میانه اسلامی بر مبنای شواهد تاریخی»، *تاریخ ایران*، دوره ۱۱، شماره ۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۷): ۱۴۱-۱۶۰.
- Miri, N. (2018). "Islamic Traditions and Zoroastrianism Continuity and Decline of Pre in Middle Islamic Fars according to Historical Evidence", *Tarikh-i Iran*, 11(1), 141-160.
- ناومان، رودلف. (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت‌سلیمان و زندان سلیمان، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی
- Naumann, Rudolf. (1995). *The Ruins of Takht-e-Suleiman and Suleiman's Prison*, Translated into Persian by Faramarz Najd Samiei, Tehran: Cultural Heritage Organization.
- نوری شادمهانی، رضا؛ منتظرظهوری، مجید. (۱۳۹۸).

published).
 یوسفی غروی، محمدهادی. (۱۳۸۲). تاریخ تحقیقی اسلام (موسوعة التاريخ الاسلامی)، تحقیق حسینعلی عربی، ۴ جلد، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
 Yousefi Gharavi, Mohammad Hadi. (2003). *Research History of Islam (Encyclopedia of Islamic History)*, Research by Hossein Ali Arabi, 4 volumes, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute (RA).

English

Azarnoush, M. (1994). *The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran*, Casa Editorice le lettere, Firnze.
 Bucharlat, R.; Lecomte, O. (1987). "Fouilles de Tureng Tape", *les Periodes Sassanides et Islamiques*, Editions Recherche sur les civilization, Paris.
 Carter, R. A., Challis, K., Priestman, S. M., & Tofighian, H. (2006). "The Bushehr hinterland: results of the first season of the Iranian-British Archaeological Survey of Bushehr Province", *Iran*, XLIV: 63-104.
 Gaube, H. (1980). "Im hinterland von Siraf: das talvon galledar/ fal und seine nachbagebite", *AMI*, vol. 13: 149-166, taf 30-37.
 Kleiss, Wolfram. (1982). "Mittelalterliche Burgen Im Elburzgebirge und Südlich von Qom", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 15, 237 ff.
 Modi, J.J. (1922). *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, Bombay.
 Pezard, M. (1914). *Mission a Bender Bouchir*. Paris:

Yaghmaei, Ismail. (2025). *Second season of the Excavation of the Bardak Siah Palace*, Archives of the Archaeological Research Institute (unpublished).
 یغمایی، اسماعیل. (۱۳۹۱). فصل سوم کاوش کاخ بردک سیاه، بایگانی پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
 Yaghmaei, Ismail. (2012). *Third season of the Excavation of the Bardak Siah Palace*, Archives of the Archaeological Research Institute (un-

Geuthner.

Potts, Danial. (2010). "Achaemenid interests in the Persian Gulf", In J. Curtis, & J. Simpson (eds.), *The world of Achaemenid Persia history, art and society in Iran and the ancient Near East*, London, Tauris: 523-534
 Rahbar, M. (2024). "Miniature Motifs on the Ossuaries of the Bandian Dargaz Fire Temple", *Caspian*, 1(1), 7-27. <https://doi.org/10.22034/cj.2024.194208>
 Schippman, K. (1971). *Die iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin- New York: 510-513.
 Stein, A. (1937). *Archaeological reconnaissances in north-western India and south-eastern Iran*, London, MacMillan and Co. Ltd.
 Vanden Berghe, L. (1961). "Recntes Decouvertes de mouniments Sassanides dans Le Fars", *Iranica ntiqna* 1: 163-200.
 Whitcomb, D. (1987). "Bushire and the Angali canal", *Mesopotamia* 22: 311-336.
 Whitehouse, D., Williamson, A. G. (1973). "Sasanian maritime Trade", *Iran* 11: 29-49.

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The ethical policy of Sinus Persicus is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Sinus Persicus Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Sinus Persicus. The ethical policy of Sinus Persicus is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.